

Πολιτιστικός πλουραλισμός και σεβασμός του άλλου

Αντιμετωπίζοντας κανείς τον πολιτιστικό πλουραλισμό ως μια κατάσταση στη σύγχρονη κοινωνία θέτει ένα σοβαρό ερώτημα: Ο πολιτιστικός πλουραλισμός είναι μια κατάσταση που επιδιώκεται ή πρέπει να επιδιώκεται να πραγματοποιηθεί ή είναι «φυσιολογικό» αποτέλεσμα του συνδυασμού ιστορικών εξελίξεων, κοινωνικής διαφοροποίησης, πληθυσμιακών μετακινήσεων, συνεχούς αλλαγής των αντιλήψεων των ανθρώπων και αποδοχής αφενός του δικαιώματος του ανθρώπου στη διαφορετικότητα και αφετέρου της ανοχής απέναντι στη διαφορετικότητα;

Είναι γεγονός ότι ο πολιτιστικός πλουραλισμός είναι ένα ζήτημα που τυγχάνει συνεχούς επεξεργασίας μέσα από την ίδια την κοινωνική πράξη και παράλληλα μελετάται διαρκώς από διάφορες ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Η μελέτη αυτή οφείλεται στο ότι εκ των πραγμάτων επιβάλλεται η εξέταση νέων παραμέτρων του θέματος που αναδύονται εξαιτίας των ραγδαίων αλλαγών που επέρχονται στη σύγχρονη κοινωνία. Σε προηγούμενο κείμενο του βιβλίου αυτού αναλύθηκε διεξοδικά πώς διαμορφώθηκε βαθμιαία η αντίληψη ότι κάθε πολιτισμός, που είτε υπήρξε στο παρελθόν είτε είναι ενεργός και εκπροσωπείται από κάποιον, μικρό ή μεγάλο, κοινωνικό σύνολο στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, έχει τη δική του αξία. Αυτό είχε ως συνέπεια να ξεπεραστεί η αντίληψη που κυριάρχησε παλιότερα για την ύπαρξη ανώτερων και κατώτερων πολιτισμών. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκαν βασικές προϋποθέσεις για να υπερβαθούν καταρχήν οι αντιλήψεις περί εκπολιτισμού των άλλων, που αποτέλεσαν παλιότερα (από την εποχή των μεγάλων κατακτήσεων) τη νομιμοποιητική βάση για την αποικιοκρατία. Στην αλλαγή αυτή συνέβαλαν κατά πολύ οι αντιδράσεις της διάνοησης και διαφόρων κοινωνικών κινήσεων απέναντι στην αποικιοκρατία και το ρατσισμό.

Εξάλλου, οι κοινωνίες δεν μένουν στατικές, αλλά μεταβάλλονται. Αποκτούν νέες γνώσεις, κατανοούν με διαφορετικό τρόπο τις μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις, απομυθεύουν βαθμιαία διάφορα κοινωνικά στερεότυπα που λειτουργούν μειωτικά για κατηγορίες του πληθυσμού, υπερβαίνουν προκαταλήψεις, αλλάζουν τις κοινωνικές δομές και βελτιώνουν συνεχώς τα μέσα που διευκολύνουν τη ζωή των ανθρώπων. Έτσι, παρίσταται ανάγκη να βλέπεται με διαφορετικό τρόπο η υπόθεση της πολιτιστικής επιρροής που μπορεί να ασκούν αναπτυγμένες κοινωνίες σε άλλες με χαμηλότερο βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο. Οι νέες πολιτιστικές αντιλήψεις που διαμορφώνονται σε μια περιοχή δεν περιορίζονται μόνο σε αυτήν, αλλά διαχέονται και επηρεάζουν άλλους ανθρώπους, γιατί θεωρούνται από αυτούς χρήσιμες και αποδοτικές για την ανάπτυξη των κοινωνιών τους. Οι αλλαγές αυτές συμβάλλουν στην ανάπτυξη νέων πλουραλιστικών μορφών και επιφέρουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στο πολιτιστικό επίπεδο των ανθρώπων και των κοινωνιών.

Στην ίδια κατεύθυνση συμβάλλουν και άλλες παράμετροι. Αυτές μπορεί να οφείλονται στις αλλαγές που επέρχονται μέσα στις ίδιες τις κοινωνίες, στην εναλλαγή των γενεών, που επιφέρει ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στη θεώρηση των σχέσεων, της ζωής και της κοινωνικής δομής, και στις μετακινήσεις των ανθρώπων από την ενδοχώρα στις αστικές περιοχές ή από μια κοινωνία σε μίαν άλλη. Όλοι οι λόγοι αυτοί επιφέρουν σημαντικές πολιτιστικές διαφοροποιήσεις στις τοπικές κοινωνίες και δημιουργούν διαφορετικά κατά περίπτωση ζητήματα και προβλήματα εξαιτίας της συνύπαρξης ανθρώπων που εκπροσωπούν πολιτιστικές

διαφορετικότητες. Κάποια από τα ζητήματα αυτά θα εξεταστούν με συνθετικό τρόπο στο κείμενο αυτό.

Τυπολογία στάσεων απέναντι στον πολιτιστικό πλουραλισμό

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στο ερώτημα που τέθηκε στην αρχή του κειμένου. Καταρχήν μπορεί να διαπιστώσει κανείς δύο τύπους στάσεων απέναντι στο θέμα του πολιτιστικού πλουραλισμού, που είναι αντίθετοι μεταξύ τους. Στον πρώτο τύπο ανήκουν οι αντιλήψεις εκείνων που βλέπουν τον πολιτιστικό πλουραλισμό με φόβο και τον αντιμετωπίζουν ως κίνδυνο, επειδή θεωρούν ότι δημιουργεί ρήξεις στην πολιτιστική κατάσταση που έχουν συνηθίσει. Αναμφίβολα η οπτική τους αυτή είναι πολύ στενή και εξωπραγματική. Όπως επιβεβαιώνεται από την ιστορία οι πολιτισμοί δεν παραμένουν σταθεροί και αμετάβλητοι μέσα στο χρόνο, αλλά μεταβάλλονται. Εξάλλου, περιορίζονται στην κοινωνία που ζουν, θεωρούν ότι βρίσκονται ακόμη στην εποχή των κλειστών κοινωνιών και δεν βλέπουν τουλάχιστον τον πλουραλισμό που υπάρχει παγκόσμια. Στη θεώρησή τους υποκρύπτεται μια αντίληψη ότι εκπροσωπούν το «ορθότερο» από άποψη πολιτιστική. Τέτοιου είδους αντιλήψεις μπορεί να πείθουν πιο εύκολα ανθρώπους με χαμηλή μόρφωση ή σε ορισμένες περιπτώσεις ανθρώπους μεγάλης ηλικίας. Ιδίως οι τελευταίοι δυσκολεύονται αρκετές φορές να παρακολουθήσουν τις αλλαγές που επέρχονται στην κοινωνία και τον πολιτισμό, γιατί θεωρούν ότι στη ζωή τους έπραξαν ό,τι καλύτερο μπορούσαν και επομένως αυτό δεν πρέπει να μεταβληθεί από τις επιλογές των νεότερων γενεών. Βέβαια, δεν ισχύει αυτό για όλους, ούτε και μπορεί να θεωρηθεί ότι μια τέτοιου είδους προσέγγιση του πολιτισμού μπορεί να επιβληθεί. Παρόλα αυτά υπάρχουν άνθρωποι, ιδίως από τις μεγάλες ηλικίες, που συμερίζονται συνειδητά ή ασυνείδητα τέτοιου είδους αντιλήψεις και αντιμετωπίζουν κάθε τι το διαφορετικό με επιφύλαξη. Την επιφυλακτική αυτή στάση απέναντι στο διαφορετικό πάντοτε βρίσκονται κάποιοι που την εκμεταλλεύονται για δικούς τους άδηλους συνήθως σκοπούς. Είναι όμως δυνατό να εμποδίσει κανείς τους ανθρώπους, ιδίως τους νέους, να αλλάξουν αντιλήψεις και να τους υποχρεώσει να παραμένουν σε μια κατάσταση πολιτιστικά στάσιμη και να διατηρούν μια συγκεκριμένη πολιτιστική ομοιομορφία; Η απάντηση στο ρητορικό αυτό ερώτημα είναι αυτονόητα αρνητική.

Παρότι θα μπορούσε κανείς σε παλιότερες εποχές να βρει μεγαλύτερη ομοιομορφία στην κοινωνία, στην πραγματικότητα οι άνθρωποι δεν ήταν ποτέ όλοι ίδιοι. Οι διαφορές τους μπορεί να μην ήταν τόσο εμφανείς όσο στη σύγχρονη πραγματικότητα, οπωσδήποτε όμως εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι δεν υπήρχε μια απόλυτη ομοιομορφία. Στη σύγχρονη όμως εποχή που κυριαρχεί η αντίληψη περί ελευθερίας του ανθρώπου και γίνεται δεκτό ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να εκφράζονται όπως νομίζουν, δεν μπορεί να βλέπει κανείς τον άλλο και την όποια διαφορετικότητά του ως «κίνδυνο». Εξάλλου, δεν επιτρέπεται να επιβάλει στον άλλο αυτό που νομίζει ως ορθό. Είτε έτσι είτε αλλιώς η αντίληψη περί του τι είναι ορθό και τι λάθος είναι σχετική. Αυτό που θεωρείται από κάποιους ως ορθό, εκλαμβάνεται από άλλους ως λάθος ή ανεπαρκές. Επίσης, αυτό που σε κάποια εποχή θεωρείται ως ενδεδειγμένο και χρήσιμο σε μια μεταγενέστερη αντιμετωπίζεται ως ξεπερασμένο και παρακάμπτεται μέσα από την κοινωνική πράξη. Ιδιαίτερα καθίστανται αναγκαίες οι αλλαγές αυτές στις περιπτώσεις που παλιότερες αντιλήψεις και πρακτικές

κατανοείται ότι οδηγούν σε μορφές ανθρώπινης απαξίωσης ή ότι δεν συμβιβάζονται με την ανθρώπινη ελευθερία.

Στο δεύτερο τύπο ανήκουν οι αντιλήψεις εκείνων που θεωρούν ότι ο πολιτιστικός πλουραλισμός είναι μια κατάσταση που πρέπει να επιδιώκεται και να προωθείται με κάθε πρόσφορο μέσο. Υποστηρίζουν ότι ο πολιτιστικός πλουραλισμός αποτελεί πλούτο για την κοινωνία που πρέπει οπωσδήποτε να καλλιεργείται. Όπως όμως στην πρώτη περίπτωση είναι λάθος να θεωρείται ότι μπορεί κανείς να επιβάλει στους άλλους την πολιτιστική φοβία του ή τις κινδυνολογίες που διαδίδει, το ίδιο ισχύει και στη δεύτερη. Δεν μπορεί να προωθεί κανείς με συγκεκριμένα μέτρα τον πλουραλισμό. Αυτός ούτως ή άλλως διαμορφώνεται εκ των πραγμάτων μέσα στην κοινωνία, όπως αναπτύχθηκε παραπάνω, και δεν μπορεί κανείς ούτε να τον αναστείλει ούτε και να τον προωθήσει με βάση κάποιο σχέδιο. Και στις δύο περιπτώσεις παραβιάζει την ελευθερία του ανθρώπου. Απλώς είναι υποχρεωμένος να αναγνωρίζει την κατάσταση που διαμορφώνεται στην κοινωνία.

Έτσι, λοιπόν, στην πραγματικότητα η αλήθεια για το ζήτημα του πολιτιστικού πλουραλισμού βρίσκεται κάπου στο μέσον σε σχέση με τους δύο τύπους αντιθετικών αντιλήψεων που αναφέρθηκαν. Όπως δεν μπορεί να επιβληθεί μια κατάσταση ομοιομορφίας μέσα στην κοινωνία, παρομοίως δεν μπορεί να προωθηθεί μια κατάσταση τεχνητού πολιτιστικού πλουραλισμού. Αντίθετα, είναι δεδομένο ότι οι άνθρωποι αφενός αλλάζουν τις δομές της κοινωνίας και τις αντιλήψεις τους γι' αυτήν, όταν δεν τους βολεύουν οι υπάρχουσες, και αφετέρου επηρεάζονται και επηρεάζουν άλλους. Όσο και αν θέλει κανείς να κλείσει τις τοπικές κοινωνίες και να διατηρήσει αμετάβλητη την κατάστασή τους, δεν μπορεί να το επιτύχει. Ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή οι κοινωνίες αλληλοεπηρεάζονται εξαιτίας ποικίλων λόγων. Ως παραδείγματα τέτοιων λόγων θα μπορούσαν να αναφερθούν οι μεταξύ των σύγχρονων κοινωνιών ποικίλες σχέσεις, ο ρόλος των παγκόσμιων οργανισμών, η μαζική σύγχρονη επικοινωνία και η διάδοση μέσω αυτής πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αντιλήψεων, οι οικονομικές συναλλαγές, η μεταφορά επιστημονικών γνώσεων, τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, ο μαζικός τουρισμός, η οικονομική αξιοποίηση διατροφικών και ενδυματολογικών συνηθειών που κινούν το ενδιαφέρον άλλων κ.ά. Εξάλλου, οι άνθρωποι μετακινούνται από περιοχή σε περιοχή, ιδίως προς τις ευημερούσες κοινωνίες, γιατί τους εξαναγκάζουν οι καταστάσεις ανέχειας που αντιμετωπίζουν στον τόπο τους, ενώ εκείνοι που κατοικούν σε χώρες υποδοχής μεταναστών έχουν ανάγκη από την παρουσία τρίτων που αναλαμβάνουν να τους προσφέρουν υπηρεσίες που δεν δέχονται να παράσχουν οι συμπολίτες τους. Εξαιτίας των «φυσιολογικών» αυτών αλλαγών, που διαμορφώνουν εκ των πραγμάτων καταστάσεις πολιτιστικού πλουραλισμού, είναι απαραίτητο όλοι να βλέπουν ρεαλιστικά την πραγματικότητα και να προσαρμόζουν ανάλογα τους τρόπους αντιμετώπισης της διαφορετικότητας του άλλου, για να αποφεύγονται άλλα προβλήματα, και κυρίως προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού και διακρίσεων.

Η διαφορετικότητα στις παραδοσιακές και τις μοντέρνες κοινωνίες

Πριν όμως αναλύσουμε διάφορες διαστάσεις του σεβασμού του άλλου και της διαφορετικότητας είναι απαραίτητο να αναφερθούμε σύντομα σε κάποια άλλα ζητήματα. Πρώτο πρέπει να δούμε τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις

παραδοσιακές και τις μοντέρνες κοινωνίες αφενός ως προς το θέμα της αποδοχής της διαφορετικότητας, και αφετέρου ως προς τις δυνατότητες του ανθρώπου να διαμορφώσει ελεύθερα τον εαυτό του και την κοινωνία, και δεύτερο να εξετάσουμε αν υπάρχουν διαφορές στη σύγχρονη εποχή ως προς τον τρόπο προσέγγισης του πολιτιστικού πλουραλισμού ή της πολυπολιτισμικότητας.

Η παραδοσιακή κοινωνία γενικά, αλλά και οι κοινωνίες που είναι και παραμένουν παραδοσιακές στη σύγχρονη εποχή διακρίνονται για τη σαφή οριοθέτησή τους απέναντι σε άλλες κοινωνίες. Η αναπαραγωγή της παραδοσιακής τοπικής κοινωνίας ήταν πολύ πιο εύκολη υπόθεση και οι δυσκολίες για επικοινωνία, αλληλεπίδραση και αμοιβαιότητα με άλλες κοινωνίες πολύ μεγάλες. Οι γνώσεις του παραδοσιακού ανθρώπου για τον περιβάλλοντα κόσμο ήταν πολύ πιο περιορισμένες σε σχέση με τα ισχύοντα στη σύγχρονη πραγματικότητα και οι δυνατότητές του να διαφοροποιηθεί από αυτόν επίσης πολύ περιορισμένες. Τα μέσα επικοινωνίας ήταν ελάχιστα και το επίπεδο μόρφωσης χαμηλό. Όλα τα στοιχεία αυτά συνέβαλλαν στο να έχει ο άνθρωπος λίγες δυνατότητες προσωπικής επιλογής και ελευθερίας. Οι άνθρωποι ήταν ενταγμένοι στην κοινότητά τους και θεωρούσαν αυτονόητα όσα πίστευαν όλοι οι άλλοι στον κοινωνικό περίγυρό τους.

Αντίθετα, η μοντέρνα κοινωνία προσφέρει συνεχώς αυξανόμενες δυνατότητες για κίνηση και μεταβολή των κοινωνικών πραγμάτων, μετακίνηση των ανθρώπων από περιοχή σε περιοχή και διευκολύνσεις στη συνύπαρξη ανθρώπων με διαφορετικές πολιτιστικές ταυτότητες. Στην παραδοσιακή κοινωνία οι περιορισμοί επικοινωνίας επιβάλλονταν μέσω της τοπικής θρησκείας, που συνήθως έθετε φραγμούς στην επικοινωνία με άλλους. Αντίθετα στη μοντέρνα κοινωνία οι φραγμοί αυτοί έχουν αμβλυνθεί εκ των πραγμάτων. Οι άνθρωποι αναπτύσσουν οικονομικές σχέσεις, ποικίλες μορφές επικοινωνίας και συνεργασίας, και δημιουργούν σε διάφορες περιπτώσεις μεικτές οικογένειες. Στην ίδια κατεύθυνση στρέφονται κατανάλωση και οι προσπάθειες που καταβάλλονται σε κάποιες περιπτώσεις από μέρους σύγχρονων θρησκειών για συνάντηση και συνεργασία. Όλα αυτά συμβάλλουν στην υπέρβαση ή έστω στην άμβλυνση διαφόρων φραγμών. Και αν αυτοί μπορεί να ισχύουν για ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού ή κάποιιοι για δικούς τους λόγους επιζητούν να τους εφαρμόσουν χρησιμοποιώντας διάφορα μέσα πίεσης, βαθμιαία υπερβαίνονται από τις νεότερες γενιές, ιδίως στις περιπτώσεις που μετακινούνται σε άλλες περιοχές και αναγκάζονται εκ των πραγμάτων να προσαρμοστούν σε όσα ισχύουν στην περιοχή που επιλέγουν να ζήσουν ή βρίσκουν τρόπους ισορροπίας για να επιτύχουν την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία υποδοχής. Τελευταία όμως εμφανίζονται περιπτώσεις ανθρώπων ή ομάδων που αποφεύγουν την προσαρμογή τους στην κοινωνία που επιλέγουν να ζήσουν μόνιμα ή παροδικά και εγείρουν διάφορες αξιώσεις πολιτιστικού και θρησκευτικοπολιτικού χαρακτήρα. Το θέμα αυτό θα εξεταστεί πιο αναλυτικά παρακάτω.

Η προτεραιότητα του ανθρώπου έναντι της κοινότητας

Η πιο σπουδαία παράμετρος στην υπόθεση αυτή της οικοδόμησης της προσωπικότητας του ανθρώπου είναι ότι η νεωτερικότητα πρόβαλε την προτεραιότητα του ανθρώπου έναντι της κοινότητας και της συλλογικής συνείδησης. Για να αποφευχθούν ορισμένες συγχύσεις πρέπει στο σημείο αυτό να γίνει μια

διευκρίνιση. Επιστημονικά θεωρείται ως μη αποδοτική η προσέγγιση των αντιλήψεων μιας συγκεκριμένης εποχής που γίνεται με μια εξωϊστορική μέθοδο και κρίνονται αυτές με βάση κάποιο μοντέλο αξιολόγησης που εκλαμβάνεται ως «ιδανικό» σε μια μεταγενέστερη εποχή, και μάλιστα, όχι από όλους, αλλά μόνον από αυτούς που χρησιμοποιούν την εξωϊστορική αυτή προσέγγιση. Η μέθοδος αυτή οδηγεί σε λανθασμένη κατανόηση των αντιλήψεων της συγκεκριμένης εποχής που μελετάται, των λόγων που οδήγησαν σε αυτές, αλλά και των επιπτώσεων που αυτές είχαν στην πορεία του πολιτισμού. Αυτό συμβαίνει για τον απλούστατο λόγο ότι δεν λαμβάνεται υπόψη ποιες ήταν οι κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές αιτίες που ανάγκασαν τον άνθρωπο να διαμορφώσει ορισμένες αντιλήψεις σε μια συγκεκριμένη εποχή. Οι νέες αντιλήψεις συνήθως διαμορφώνονται ως αντίδραση σε κάποιες άλλες που εμφανίζονται ότι επικρατούν. Ακολουθώντας, λοιπόν, την εξωϊστορική ερμηνευτική μέθοδο αντιμετωπίζουν κάποιοι την υπόθεση αυτή της προβολής της προτεραιότητας του ανθρώπου έναντι της κοινότητας ως την αιτία ορισμένων μοντέρνων αρνητικών στοιχείων. Σε αντίθεση όμως προς τις απόψεις αυτές, αν εξετάσει κανείς τι σήμαινε ουσιαστικά η προτεραιότητα της κοινότητας στην παραδοσιακή κοινωνία, τότε θα κατανοήσει πόσο δίκαιη ήταν η αντίδραση του ανθρώπου στην κατάσταση αυτή που εκδηλώθηκε στο πλαίσιο των μοντέρνων χρόνων.

Η προτεραιότητα της κοινότητας έναντι των ανθρώπων - μελών της, που ήταν η κυρίαρχη πρακτική στην παραδοσιακή κοινωνία, δεν σήμαινε ότι λαμβάνονταν υπόψη όλοι αυτοί που την αποτελούσαν και οι ανάγκες τους, αλλά απλώς ότι επιβάλλονταν οι απόψεις, βλέψεις και επιδιώξεις εκείνων που για λόγους πολιτικούς, θρησκευτικούς, οικονομικούς ή άλλους επικρατούσαν στην κοινότητα. Εύκολα μπορεί να το διαπιστώσει κανείς αυτό από τις αξιώσεις προσώπων που εμφανίζονται να κυριαρχούν σε παραδοσιακούς θρησκευτικούς θεσμούς στη σύγχρονη εποχή, αλλά και να κατανοήσει για ποιο λόγο μιλούν αυτοί πολύ για την «παράδοση» επενδύοντάς την με θρησκευτικές κατηγορίες και ανάγκες. Επιζητούν μέσω των προβολών αυτών να επιβάλουν τις αξιώσεις και βλέψεις τους ως τη συλλογική βούληση. Βέβαια, στη σύγχρονη εποχή τέτοιου είδους αντιλήψεις και επιδιώξεις δεν γίνονται αποδεκτές από όλο το κοινωνικό σύνολο. Μπορεί όμως να βρίσκουν ανταπόκριση σε χαμηλού μορφωτικού επιπέδου στρώματα. Γι' αυτό και ορισμένα πρόσωπα των θρησκευτικών φορέων, αντί να διαλεχθούν με την εποχή τους και να απαλλαγούν από τη φιλοδοξία και τον εγωκεντρισμό τους, στρέφονται κυρίως στα στρώματα αυτά. Αυτή όμως η κατάσταση αποτέλεσε τη βασική αιτία για την αντίδραση του ανθρώπου στους μοντέρνους χρόνους.

Ο τονισμός, εξάλλου, της προτεραιότητας του ανθρώπου έναντι της κοινότητας, που είναι χαρακτηριστικό του μοντέρνου, δεν σημαίνει ότι οι σύγχρονοι άνθρωποι δεν έχουν τη δυνατότητα να στοχαστούν γύρω από τη συλλογικότητα και το συλλογικό καλό. Αυτό όμως μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη συνειδητή επιλογή και συμφωνία αυτών που αποτελούν ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σύνολο και όχι μέσα από μια άβουλη και τυφλή ένταξή τους σε αυτό. Το δεδομένο αυτό αποτελεί τη σαφή διαφορά ανάμεσα στο παραδοσιακό και το μοντέρνο. Επειδή όμως εδώ δεν είναι το θέμα μας πώς μπορούν οι σύγχρονοι άνθρωποι να στοχαστούν γύρω από τη συλλογικότητα, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει, αλλά στο πώς επηρέασε η αποδέσμευση του ανθρώπου από την κοινότητα τη διαμόρφωση της ατομικής και

συλλογικής ταυτότητας, ας επανέλθουμε στην εξέταση των δεδομένων του θέματος αυτού.

Η προβολή της προτεραιότητας του ανθρώπου έναντι της κοινότητας, εξαιτίας των λόγων που αναφέρθηκαν προηγουμένως, έδωσε τη δυνατότητα στον άνθρωπο να κατανοήσει ότι είναι ελεύθερος να διαμορφώσει την προσωπική βιογραφία και ταυτότητά του. Στη δυνατότητα αυτή συνέβαλε αφενός η αλλαγή των αντιλήψεων για την κοινωνία και το ρόλο της, καθώς και για τις ανθρώπινες σχέσεις, και αφετέρου η αποδόμηση της πολιτικής θεοκρατίας και της ιεραρχικής δομής της παραδοσιακής κοινωνίας. Ακόμη, οι συνεχώς αυξανόμενες γνώσεις του μοντέρνου ανθρώπου που μεταβιβάζονται στις νεότερες γενιές μέσω της εκπαίδευσης οδήγησαν στην κατάρρευση των αντιλήψεων για ένα κλειστό κοσμοεπίδωλο, απομύθευσαν τον κόσμο, βοήθησαν και βοηθούν στην υπέρβαση προλήψεων, προκαταλήψεων και παραδοσιακών στερεοτύπων και έδωσαν τη δυνατότητα στον άνθρωπο να κατανοήσει ότι είναι κύριος του εαυτού του. Οι μεταβολές αυτές όχι μόνο επέτρεψαν στον άνθρωπο να αλλάζει τις αντιλήψεις του, αλλά τον διευκόλυναν στο να απαιτεί από την οργανωμένη κοινωνία να διασφαλίσει την ελευθερία του και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Οι αντιλήψεις, λοιπόν, που καλλιεργούνται συστηματικά από ορισμένους, ότι ο άνθρωπος κινδυνεύει να χαθεί και ότι οφείλει να υπακούει σε άλλους, με σκοπό την εξυπηρέτηση των δικών τους εξουσιαστικών επιδιώξεων, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ιδεολογικά κατασκευάσματα.

Σε αντίθεση όμως προς τα ιδεολογήματα αυτά ο άνθρωπος είναι ελεύθερος καταρχήν να επιλέξει ό,τι θέλει και όχι ό,τι του επιβάλλουν άλλοι. Επομένως, μπορεί και να κρίνει ελεύθερα την ορθότητα, την αποτελεσματικότητα και τη χρηστικότητα των δεσμεύσεων που αντλούν τη «νομιοποίησή» τους με την αναφορά στην παράδοση ή στις παραδόσεις. Η εναλλαγή των γενεών συμβάλλει προς την κατεύθυνση αυτή, έτσι ώστε οι νεότεροι υπερβαίνουν εκ των πραγμάτων αυτά που μπορεί να θεωρούνται ως δεδομένα από τους μεγαλύτερους. Μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να δημιουργούνται ορισμένα προβλήματα, αλλά παράλληλα υπερβαίνονται και τα σύνδρομα που κατηύθυναν τις ενέργειες και τις στάσεις των πρεσβυτέρων, αμφισβητούνται οι αυθεντίες που κυριαρχούσαν παλιότερα, μεταβάλλονται οι σχέσεις εξάρτησης που υπήρχαν τότε και ο κόσμος βλέπεται με διαφορετικό τρόπο. Σε αυτήν την εξέλιξη μπορεί και πρέπει να συμβάλλει η εκπαίδευση αφενός προσφέροντας τη γνώση των πραγματικών δεδομένων και των σχέσεων που υπήρχαν στις παραδοσιακές κοινωνίες, οι οποίες δεν ήταν ιδανικές, όπως θέλουν να τις παρουσιάζουν ιδεοληπτικά ορισμένοι, που σκόπιμα εξιδανικεύουν τις παραδοσιακές κοινωνίες και αντιλήψεις, και αφετέρου καλλιεργώντας το λόγο και προβάλλοντας την αξία της ανθρώπινης ελευθερίας.

Προσωπικές και συλλογικές ταυτότητες

Από όσα λέχθηκαν παραπάνω φαίνεται ότι οι άνθρωποι έχουν πλέον τη δυνατότητα σε μεγάλο βαθμό να προσδιορίζουν στη σύγχρονη κοινωνία την ταυτότητά τους με ένα δικό τους τρόπο. Άλλοι ακολουθούν όσα έμαθαν, άλλοι διαφοροποιούνται ολικά ή εν μέρει σε σχέση με αυτά και άλλοι αντιδρούν με ριζοσπαστικό τρόπο προς αυτά. Η δυνατότητα αυτή που έχουν οι άνθρωποι είναι μια

βασική παράμετρος, η οποία σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες οδηγεί στην πολιτιστική διαφοροποίησή τους. Η προσωπική ταυτότητα των ανθρώπων δεν είναι πλέον δεδομένη, αλλά συνεχώς διαμορφώσιμη. Με τον τρόπο αυτό κατανοείται εξάλλου και η κοινωνικοποίηση του ανθρώπου. Δεν πρόκειται για μια μονοσήμαντη ένταξή του στην κοινωνία που ζει, αλλά για μια διαλεκτική πορεία με αποδοχές, απορρίψεις και υπερβάσεις των κοινωνικών δεδομένων. Η κοινωνία συμβάλλει στη συγκρότηση του ανθρώπου, αλλά και ο άνθρωπος διαμορφώνει την κοινωνία του σύμφωνα με τις αντιλήψεις και τις ανάγκες του. Εξαιτίας των διεργασιών αυτών και της ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας και ταυτότητας διαμορφώνεται ο πολιτιστικός πλουραλισμός μέσα στην κοινωνία. Φυσική όμως συνέπεια του πλουραλισμού αυτού είναι το ότι και η συλλογική ταυτότητα μιας ομάδας ανθρώπων ή μιας τοπικής κοινωνίας δεν παραμένει σταθερή και αμετάβλητη. Είναι απαραίτητο πλέον να υφίσταται μια επεξεργασία, ούτως ώστε να μπορεί να περιλάβει και να καλύψει τις αλλαγές που επιφέρουν οι άνθρωποι στην προσωπική τους ταυτότητα. Στοιχεία που προβάλλονται από ορισμένους ως σταθερά και αμετάβλητα μπορεί να θεωρούνται ξεπερασμένα ή να ερμηνεύονται με διαφορετικό τρόπο. Ιδιαίτερα ισχύει αυτό για την περίπτωση των συμβολικών και θρησκευτικών στοιχείων. Οι άνθρωποι ερμηνεύουν τα συμβολικά στοιχεία και δίνουν σε αυτά διαφορετικό περιεχόμενο σε κάθε εποχή. Μπορεί σε κάποιους να μην είναι αρεστή η αλλαγή αυτή. Αυτό συμβαίνει γιατί ερμηνεύοντας αυτοί με συγκεκριμένο τρόπο τα συμβολικά στοιχεία ή χρησιμοποιώντας κάποια παλιότερη ερμηνεία τους επενδύουν με την ερμηνεία τους αυτή τη νομιμοποίηση διαφόρων μορφών εξουσίας που επιφυλάσσουν για τον εαυτό τους. Η αλλαγή όμως της ερμηνείας των συμβολικών στοιχείων σημαίνει απομύθευση της εξουσίας και αποδέσμευση των άλλων από αυτήν με τη δημιουργία νέων μορφών κοινωνικών σχέσεων. Η ιστορία είναι γεμάτη από τέτοιου είδους αλλαγές και διαφοροποιήσεις. Ιδιαίτερα ισχύουν όλα αυτά στη μοντέρνα εποχή. Για το λόγο αυτό αρνούνται να συμβιβαστούν με αυτήν όσοι διεκδικούν για τον εαυτό τους παραδοσιακές μορφές εξουσίας και επιβολής. Δεν μπορεί όμως να επιβάλει η κοινωνία ή η κοινότητα ή πολύ περισσότερο κάποιοι μέσα σε αυτήν το τι θα είναι οι άνθρωποι που την αποτελούν. Αντίθετα, οι άνθρωποι διαμορφώνουν τη συλλογική κατανόηση της κοινωνίας ούτως ώστε να περιλαμβάνονται σε αυτήν.

Η διαφοροποίηση των επιμέρους ανθρώπινων ταυτοτήτων δεν οδηγεί στον εξοστρακισμό κάποιων από την κοινωνία, αλλά στην αλλαγή της συλλογικής συνείδησης και ταυτότητας της κοινωνίας. Δεν παράγει μόνον η κοινωνία τους ανθρώπους, αλλά και οι άνθρωποι την κοινωνία, παρότι ορισμένοι πεισματικά και πιεστικά επιδιώκουν να διατηρήσουν το «προνόμιο» να προσδιορίζουν την κοινωνία κατά τη δική τους βούληση, επιθυμώντας να καλύψουν τις βλέψεις τους που συνήθως έχουν σχέση με την άσκηση εξουσίας. Συνήθως στις περιπτώσεις αυτές πλάθονται μύθοι για κινδύνους απώλειας και αυτοί που τους πλάθουν αναγορεύονται σε «σωτήρες». Τέτοιου είδους ιδεοληψίες όμως πείθουν μόνον λίγους και καθιστούν γραφικούς τους δημιουργούς τους. Αν δει κανείς λίγο μακροπρόθεσμα την πορεία της κοινωνίας, τα αποτελέσματα των αντιπαραθέσεων αυτών επιβεβαιώνουν την επικράτηση των αλλαγών. Η κοινωνία είναι αναγκασμένη εκ των πραγμάτων να παρακάμπτει τις αποκλειστικότητες που διεκδικούν ορισμένοι και να μεταβάλλει τη

συλλογική κατανόησή της ενσωματώνοντας τις νέες επιμέρους κατανοήσεις. Με τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται το πλουραλιστικό κοινωνικό περιβάλλον.

Κοινοτική ή ατομική κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας;

Μια δεύτερη παράμετρος πολύ ουσιαστική είναι αν η πολυπολιτισμικότητα ή ο πολιτιστικός πλουραλισμός θα πρέπει να κατανοηθεί κοινοτικά ή ατομικά. Αυτό σημαίνει ότι τίθεται το ερώτημα αν παίζουν πιο ουσιαστικό ρόλο κάποια ομαδικά χαρακτηριστικά στοιχεία και δεδομένα ή προέχουν οι ατομικές επιλογές ή υπάρχει συνδυασμός των δύο αυτών δυνατοτήτων. Η διαφοροποίηση αυτή δεν ανατρέπει όσα αναπτύχθηκαν προηγουμένως, αλλά τα συμπληρώνει και αποτελεί βασικό μέσο για να κατανοήσει κανείς το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκαν οι σχετικές με την πολυπολιτισμικότητα αντιλήψεις στην Αμερική και την Ευρώπη. Έτσι, στην Αμερική υπερτερεί η κοινοτική κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας, ενώ στην Ευρώπη η ατομική. Η διαφορετική αυτή κατανόηση οφείλεται στο γεγονός ότι διαφορετικοί ήταν οι παράγοντες που τη διαμόρφωσαν. Στην Αμερική, κυρίως στη Βόρεια, κυριάρχησαν οι μεταναστευτικές ομάδες, οι οποίες προσπάθησαν με την κοινοτική διάσταση να διατηρήσουν την ιδιαίτερη συνοχή τους, αλλά και την αναπαραγωγή τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπέστησαν αλλαγές και ότι τα μέλη τους δεν έχουν τη δυνατότητα διαφοροποιήσεων. Απλώς προσπαθούν να διατηρήσουν ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία, όπως είναι εν μέρει η γλώσσα, οι παραδόσεις, οι συνήθειες, η ιδιαίτερη θρησκεία, που υπενθυμίζουν στα μέλη τους την καταγωγή τους και ισχυροποιούν τους μεταξύ τους δεσμούς. Τα στοιχεία, βέβαια, αυτά διαφοροποιούνται με την εναλλαγή των γενεών και χάνουν την αρχική έντασή τους εξαιτίας του γεγονότος ότι τα νεότερα μέλη τους γεννιούνται σε ένα διαφορετικό πολιτιστικό περιβάλλον. Εξάλλου, επειδή οι πολιτιστικές αυτές ομάδες εντάχθηκαν σε ένα ευρύτερο πολιτιστικό πλαίσιο, το γεγονός αυτό συνέβαλε στη διαμόρφωση ανάλογα τόσο της ευρύτερης συλλογικής ταυτότητας και συνείδησης, όσο και της ιδιαίτερης συλλογικής ταυτότητας κάθε ομάδας.

Αντίθετα η Ευρώπη, που αποτελείται από διάφορους αυτόχθονες λαούς με ισχυρές παραδόσεις, δεν αντιμετώπισε τα προβλήματα που είχαν οι άνθρωποι στην Αμερική. Είχε όμως και έχει μειονότητες και μετανάστες. Παράλληλα είναι ο χώρος στον οποίο καλλιεργήθηκαν διάφορες πολιτιστικές τάσεις και πραγματοποιήθηκαν ποικίλες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές στο πλαίσιο του μοντέρνου. Η διαφορετική αυτή κατάσταση της Ευρώπης οδήγησε στο να δοθεί έμφαση στην ατομική διάσταση και επιλογή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης του 1995 για τις μειονότητες που κατοχυρώνει το ατομικό δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού. Η διάσταση αυτή είναι πολύ σημαντική. Καθένας έχει το δικαίωμα να επιλέξει τι θα είναι. Ιδίως ισχύει αυτό στην περίπτωση των μειονοτήτων και των μεταναστών. Φυσικά, το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού της ταυτότητας μπορεί να εκφραστεί όχι μόνο ατομικά, αλλά και συλλογικά. Δεν μπορεί όμως οποιοσδήποτε τρίτος να υποχρεώσει κάποιον να είναι ό,τι θα ήθελε αυτός. Στην περίπτωση συλλογικής έκφρασης απαραίτητη προϋπόθεση είναι ότι οι άμεσα ενδιαφερόμενοι έχουν δηλώσει ρητά τη σχετική βούλησή τους και η σύμπραξή τους με άλλους στο θέμα αυτό είναι αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής και όχι υποχρεωτικής ένταξης σε κάποια θρησκευτική ή πολιτιστική ομάδα ή κοινότητα.

Ακόμη δεν μπορεί κάποιος τρίτος να διεκδικήσει για λογαριασμό τους να εκφράσει το δικαίωμα αυτό, εκτός από την περίπτωση που υπάρχει εκφρασμένη η βούληση των άμεσα ενδιαφερομένων. Με τον τρόπο αυτό περιορίζονται τα προβλήματα πειστικής ένταξης σε ομάδες και εκμετάλλευσης των ομάδων αυτών από οποιαδήποτε άλλα πρόσωπα, εντός ή εκτός των ομάδων, που διεκδικούν κάποιο ηγετικό ρόλο σε αυτές. Η διαφοροποίηση αυτή γίνεται πιο σαφής όταν περάσουμε από την πρώτη γενιά μεταναστών στη δεύτερη και τρίτη. Ο άνθρωπος συνήθως προσαρμόζεται στο κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον που ζει και βρίσκει τρόπους να μη διαφέρει εμφανώς από τους άλλους. Οι ομάδες αντίθετα προσπαθούν να διατηρήσουν την όποια διαφορετικότητά τους. Με την ατομική κατανόηση του ζητήματος του αυτοπροσδιορισμού επαφίεται στο συγκεκριμένο άνθρωπο να επιλέξει τον κατά τη γνώμη του πιο πρόσφορο τρόπο διαμόρφωσης της ταυτότητάς του με την προσαρμογή ή την πρόσληψη κάποιων στοιχείων και τη διατήρηση άλλων.

Θρησκευτική ταυτότητα

Εκτός όμως από τα στοιχεία που αναφέρονται στην εθνική και πολιτιστική ταυτότητα, υπάρχουν και εκείνα που αναφέρονται στη θρησκευτική ταυτότητα. Στην περίπτωση αυτή υπάρχει πάλι η διαφοροποίηση της συλλογικής και της ατομικής διάστασης. Είναι γενικότερα αποδεκτό ότι η σύγχρονη πραγματικότητα προσφέρει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να διαμορφώνει κατά βούληση τη θρησκευτική του ταυτότητα. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να εκφράζεται θρησκευτικά όπως νομίζει. Να διατηρεί σταθερές ή χαλαρές σχέσεις με κάποια θρησκευτική κοινότητα ή να μην έχει καθόλου σχέσεις, άσχετα από το αν αυτοπροσδιορίζεται ως άτομο που θρησκεύει ή όχι. Η δυνατότητα όμως αυτή των ανθρώπων να επιλέξουν τον τρόπο διαμόρφωσης της θρησκευτικής ταυτότητάς τους έχει σοβαρές επιπτώσεις στις ίδιες τις θρησκευτικές κοινότητες. Στην πραγματικότητα δεν έχουν δεδομένους όλους εκείνους που θεωρούν ότι ανήκουν σε αυτές. Για να υπερβούν την κατάσταση αυτή, αντί να απαλλαγούν από τις εξουσιαστικές επιδιώξεις τους που είναι άχρηστες στη σύγχρονη πραγματικότητα και να προσπαθήσουν να επικοινωνήσουν με τους ανθρώπους δείχνοντάς τους τη χρησιμότητά τους μέσω της έμπρακτης συμπεριφοράς, καταφεύγουν σε αρκετές περιπτώσεις σε ιδεολογικά κατασκευάσματα. Έτσι, είτε προσπαθούν να δημιουργήσουν ρητορικά σχήματα για τον κίνδυνο της απώλειας που διατρέχουν οι άνθρωποι, είτε να συνδέσουν τη θρησκευτική με την εθνική ταυτότητα, είτε να προβάλουν ορισμένα συμβολικά στοιχεία με σκοπό να τονίσουν τη διαφορετικότητα, είτε να διατηρήσουν «παραδοσιακά» δικαιώματα εκπροσώπησης όλων εκείνων που στατιστικά εμφανίζονται ότι ανήκουν σε αυτές, Αυτά όμως δεν ανταποκρίνονται πάντοτε προς την πραγματικότητα και δεν έχουν ευρεία απήχηση.

Εξάλλου, όπως είναι γνωστό, στις περισσότερες περιπτώσεις οι θρησκευτικές κοινότητες δεν έχουν δημοκρατικές διαδικασίες ανάδειξης των λειτουργών τους και ανάθεσης της εκπροσώπησης. Για το λόγο αυτό εκείνοι που διεκδικούν την εκπροσώπηση μιας μικρής ή μεγάλης θρησκευτικής ομάδας ή κοινότητας εκπροσωπούν στην πραγματικότητα μόνο τα θεσμικά όργανά τους και ομάδες πιστών που διατηρούν σταθερές σχέσεις με αυτές. Όταν θα αναγκαστούν να αναζητήσουν τρόπους εμπλοκής των ανθρώπων στις διαδικασίες τους, τότε θα έχουν και το ανάλογο δικαίωμα εκπροσώπησης εκείνων που συμμετέχουν στην ανάθεση αυτή.

Έως ότου όμως συνειδητοποιηθεί η διάσταση αυτή δεν μπορούν να εκπροσωπούν κανένα άλλο παρά μόνο τους εαυτούς τους. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί με έμφαση ότι η συμμετοχή στη διαδικασία εκλογής και εκπροσώπησης συμπεριλαμβάνει και την κριτική, αλλά και την άρση της εντολής. Την πολύ σημαντική αυτή διάσταση προσπαθούν να αποφύγουν οι θρησκευτικοί λειτουργοί, επιδιώκοντας με κάθε τρόπο να παραμείνουν ανεξέλεγκτοι. Αλλά κάτι τέτοιο δεν εναρμονίζεται προς τα σύγχρονα δεδομένα της δημοκρατίας. Γι' αυτό και τίθεται επιτακτικά από διάφορες πλευρές το αίτημα του εκδημοκρατισμού των δομών των θρησκευτικών κοινοτήτων.

Η κατάσταση αυτή που είναι συγκεχυμένη οδηγεί σε επικίνδυνες για την κοινωνία αυθαιρεσίες και στην υποστήριξη από μέρους ιδίως ανώτερων θρησκευτικών λειτουργών ότι εκφράζουν κοινωνικά σύνολα, ταυτίζοντας τις θρησκευτικές κοινότητες με την κοινωνία. Η πράξη, βέβαια, επιβεβαιώνει ότι πολλοί άνθρωποι δεν δίνουν ιδιαίτερη σημασία στις αξιώσεις αυτές. Παρά ταύτα, επειδή ανώτεροι θρησκευτικοί λειτουργοί διεκδικούν την «εκπροσώπηση» αυτή, εγείροντας παράλληλα και διάφορες άλλες αξιώσεις και αδιαφορώντας για τη στάση που τηρούν απέναντί τους πολλοί από τους σύγχρονους ανθρώπους, είναι απαραίτητο τα σύγχρονα κράτη να διασφαλίζουν την ελευθερία των πολιτών τους έναντι των αξιώσεων αυτών. Βέβαια, θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει κανείς ως αντεπιχείρημα ότι στα περισσότερα αναπτυγμένα κράτη διασφαλίζεται το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και ότι αυτό αρκεί. Στην πραγματικότητα όμως είναι απαραίτητο, εκτός από τη διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας, να μη ενθαρρύνονται οι αξιώσεις και επιδιώξεις θρησκευτικών φορέων μέσα από υπόγειες συμπράξεις με κρατικούς και πολιτικούς φορείς. Αυτή είναι μια αρκετά δύσκολη υπόθεση, γιατί οι θρησκευτικοί φορείς χρησιμοποιούν πολλές φορές την επιρροή που μπορούν να ασκήσουν σε ομάδες πιστών με σκοπό να έχουν τη δυνατότητα παρέμβασης στο πολιτικό πεδίο. Για το λόγο αυτό είναι αναγκαίο να μη διευκολύνονται και πολύ περισσότερο να μη γίνονται δεκτές οι υπόγειες αυτές συμπράξεις ανάμεσα σε πολιτικά πρόσωπα και θρησκευτικούς φορείς. Αποτελούν μια μορφή επικίνδυνης διαπλοκής που νοθεύει τη δημοκρατία και οδηγεί στην καταπάτηση της ελευθερίας και των δικαιωμάτων των πολιτών.

Σεβασμός του άλλου

Η ύπαρξη του πολιτιστικού πλουραλισμού στην κοινωνία και η συνύπαρξη διαφορετικότητας οδηγεί στην αναγκαιότητα του σεβασμού του άλλου και της διαφορετικότητάς του. Ο σεβασμός του άλλου αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση και το κατάλληλο μέσο για την αποφυγή δημιουργίας διαφόρων μορφών κοινωνικού αποκλεισμού, διακρίσεων και φοβικών ή εχθρικών στάσεων απέναντι στο διαφορετικό. Η έννοια του σεβασμού του άλλου δεν ταυτίζεται με την έννοια του σεβασμού της διαφορετικότητας. Η μελέτη του θέματος αυτού μπορεί να αναδείξει τις διάφορες παραμέτρους του, που ποικίλλουν εξαιτίας του γεγονότος ότι υπάρχουν πολλές μορφές διαφορετικότητας. Πάντως ο σεβασμός του άλλου, αλλά και της διαφορετικότητας σε διάφορες εκφάνσεις της συνδυάζεται και καλλιεργείται με το διαπολιτισμικό διάλογο. Ο διάλογος αυτός και η διαπολιτισμική επικοινωνία στο κοινωνικό πεδίο, που είναι αναγκαίο να γίνονται σε διάφορα επίπεδα, τοπικά, εθνικά

και παγκόσμια, περιλαμβάνουν διάφορες φάσεις και ενέργειες. Στο κείμενο αυτό θα παρουσιαστούν μόνον ορισμένες βασικές αρχές του θέματος αυτού.

Πρωταρχικό στοιχείο για το σεβασμό του άλλου και την πραγματοποίηση διαπολιτισμικής επικοινωνίας είναι η αναγνώριση από μέρους των πολιτών της κατάστασης του πολιτιστικού πλουραλισμού, της ύπαρξης διαφόρων μορφών διαφορετικότητας και της παρουσίας άλλων. Μπορεί να σχηματίσει κανείς μια τριπλή τυπολογία που σχετίζεται με την υπάρχουσα κατάσταση πολιτιστικού πλουραλισμού και τους τρόπους διαμόρφωσής της. Έτσι, σε μια πρώτη περίπτωση εντάσσονται κοινωνίες που έχουν μια μακρά ιστορία πολυπολιτισμικής συμβίωσης, η οποία έχει αναγνωριστεί και θεωρείται δεδομένη. Σε μια δεύτερη περίπτωση ανήκουν κοινωνίες που χαρακτηρίζονταν από μια πολυπολιτισμική συμβίωση κάποτε στο παρελθόν, αλλά οι ιστορικές εξελίξεις και γεγονότα ανεξάρτητα από τη θέληση των πολιτών τους οδήγησαν στη συρρίκνωση ή στην τεχνητή απόθνηση ορισμένων όψεών της, ενώ νέες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις και νέα γεγονότα, όπως οι μεταναστεύσεις πληθυσμών, την επανέφεραν στο προσκήνιο. Στην περίπτωση αυτή, που δεν υπήρξε στην πραγματικότητα αφομοίωση της πολυπολιτισμικής διάστασης, επανέρχονται στο προσκήνιο και οι τεχνητά απωθημένες όψεις της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην περίπτωση αυτή αποτελεί η ελληνική κοινωνία. Σε μια τρίτη περίπτωση εντάσσονται οι κοινωνίες στις οποίες εμφανίζεται ως εντελώς νέα κατάσταση ή παρουσιάζονται διαφοροποιήσεις ως προς την αντίληψη που έχουν για την πραγματική κατάστασή τους. Η αναγνώριση στις δύο αυτές περιπτώσεις αναφέρεται στην αναγκαιότητα συνειδητοποίησης από μέρους των μελών της κοινωνίας της πολυπολιτισμικής διάστασης που υπάρχει στην κοινωνία τους και στην αποδοχή της ως ενός μη αναστρέψιμου δεδομένου, το οποίο όμως απαιτεί ένα νηφάλιο και σοβαρό τρόπο προσέγγισης και αντιμετώπισης, με σκοπό την αποφυγή αρνητικών προεκτάσεων και επιπτώσεων στη συμβίωση των ανθρώπων.

Η συνειδητοποίηση της κατάστασης του πολιτιστικού πλουραλισμού είναι απαραίτητο να γίνεται τόσο κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης, οπότε αναφέρεται κανείς στους μαθητές, που πρέπει να μάθουν να σέβονται την ύπαρξη του άλλου και της διαφορετικότητας, αλλά και στη ζωή γενικότερα, οπότε αναφέρεται κανείς στους πολίτες. Κατά τη διαδικασία αυτή συνειδητοποίησης και ενημέρωσης των πολιτών βρίσκεται κανείς αντιμέτωπος με εκείνους που επιδιώκουν με κάθε μέσο και τρόπο είτε να αγνοήσουν το γεγονός του πολιτιστικού πλουραλισμού είτε και να το πολεμήσουν για λόγους πολιτικούς, κοινωνικούς, θρησκευτικούς ή οποιουδήποτε άλλου συμφέροντος. Συνήθως προβάλλονται στοιχεία εθνικής ταυτότητας, ιστορικά δεδομένα για υποστήριξη της ομοιομορφίας ή ακόμη και αντιλήψεις γύρω από το τι είναι το αληθές και ορθό. Οποιαδήποτε όμως τέτοιου τύπου επιχειρήματα μπορεί, βέβαια, να λειτουργούν ιδεοληπτικά και να συμβάλουν στο να σχηματιστούν λανθασμένες αντιλήψεις για την κατάσταση της κοινωνίας ή εχθρικές στάσεις απέναντι στον άλλο, δεν μπορούν όμως να ανατρέψουν την υπάρχουσα κατάσταση. Οι ιδεοληψίες μπορεί να προκαλούν ξενοφοβίες και μορφές ρατσισμού και διακρίσεων, αλλά δεν μεταβάλλουν την κοινωνική κατάσταση. Απλώς δυσκολεύουν την εύρεση ισορροπιών και τη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής συμφωνίας και συλλογικής κατανόησης που ενσωματώνει τον πολιτιστικό πλουραλισμό.

Όπως λέχθηκε, η κατάσταση αυτή μπορεί να αναφέρεται στη συνύπαρξη ανθρώπων με διαφορετική εθνική καταγωγή, με διαφορετική θρησκευτική

τοποθέτηση, με άλλες διαφορετικότητες που σχετίζονται με τις σεξουαλικές προτιμήσεις, με ειδικές λειτουργίες και ικανότητες, αλλά και με την υποστήριξη διαφορετικών πολιτιστικών αντιλήψεων. Μπορεί η κατάσταση αυτή να οφείλεται σε μακρά ιστορία συνύπαρξης διαφορετικότητας, μπορεί όμως να προέρχεται και από παλιότερες ή σύγχρονες μεταναστεύσεις των λαών. Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι υπάρχουν περιπτώσεις που κάποιοι μετακινήθηκαν σε μια κοινωνία παλιότερα, ενώ εκπροσωπούσαν μια διαφορετική θρησκευτική ταυτότητα, πράγμα που δεν σημαίνει καθολοκληρίαν διαφοροποίησή τους, προσαρμόστηκαν στην κοινωνία αυτή και έτσι θα έπρεπε να έχει βρεθεί τρόπος ενσωμάτωσης και δημιουργίας νέου πλαισίου συνύπαρξης, παρόλα αυτά όμως αντιμετωπίζουν προβλήματα. Φαίνεται όμως ως κωμικοτραγική υπόθεση το να αναγκάζονται ορισμένοι πολίτες στη σύγχρονη κοινωνία να καταφεύγουν στα δικαστήρια για να αναγνωριστούν βασικά δικαιώματά τους, ενώ η διαδικασία ενσωμάτωσης είναι μια υπόθεση που ανήκει στις υποχρεώσεις της κοινωνίας και όχι ένα ζήτημα που λύνεται κατά περίπτωση μέσω των δικαστηρίων. Λέγοντας ενσωμάτωση σημαίνει ότι η κοινωνία είναι υποχρεωμένη να καλύπτει τα βασικά δικαιώματα όλων των πολιτών της και να σέβεται την επιλογή εκείνων που εκφράζονται διαφορετικά στο πολιτιστικό ή θρησκευτικό πεδίο. Η διαφορετικότητα είναι δικαίωμα αναγνωρισμένο και πρέπει να γίνεται σεβαστό. Εξάλλου, οι απλοί άνθρωποι της καθημερινότητας βρίσκουν τρόπους ισορροπίας με τους γείτονές τους παρά τη διαφορετικότητα που μπορεί να έχουν. Αντίθετα, αντιδρούν ορισμένοι που παριστάνουν τους «αυτόκλητους» ηγέτες, με την έννοια ότι δεν τους έχει αναθέσει η κοινωνία να επιτελούν τέτοιο ρόλο, επειδή αισθάνονται να αμφισβητείται η ύπαρξη και ο ρόλος τους. Αυτοί είναι οι βασικοί παράγοντες δημιουργίας ιδεοληψιών φοβίας και κινδυνολογίας και εκείνοι που αντιδρούν στην εύρεση ισορροπιών με σκοπό την ενσωμάτωση των διαφορετικότητας. Θεωρούν ότι με τον τρόπο αυτό λειτουργώντας ως παράγοντες προστασίας της κουλτούρας, που οι ίδιοι εκλαμβάνουν ως κυρίαρχη, θα μπορέσουν να διατηρήσουν ένα ρόλο για τον εαυτό τους. Το βασικό όμως ζήτημα είναι ότι έχουν χάσει την επικοινωνία τους με τους ανθρώπους για ποικίλους άλλους λόγους, που δεν μπορούν να αναπτυχθούν εδώ, όχι πάντως γιατί υπάρχουν άνθρωποι που υποστηρίζουν μια διαφορετική θρησκευτική ταυτότητα.

Επιπρόσθετα, η κατάσταση του πολιτιστικού πλουραλισμού στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες είναι απαραίτητο να αναγνωριστεί και να ληφθεί σοβαρά υπόψη, όχι μόνο γιατί δεν μπορεί να ανατρέψει κανείς τις ήδη υπάρχουσες διαφορετικότητες, αφού είναι δικαίωμα καθενός να είναι ό,τι νομίζει και να εκφράζεται όπως θέλει, αλλά και γιατί δεν μπορεί να σταματήσει τις μεταναστεύσεις των πτωχών ανθρώπων σε ένα περιβάλλον ανοικτών κοινωνιών που ευημερούν, όπως είναι οι ευρωπαϊκές. Ακόμη, οι μεταναστεύσεις αυτές κρίνονται αναγκαίες για ποικίλους και διαφορετικούς λόγους. Για παράδειγμα κρίνεται απαραίτητη η παρουσία μεταναστών για τη στήριξη των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης των χωρών της Ευρώπης, που παρουσιάζουν αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων λόγω της αύξησης του μέσου όρου του προσδόκιμου της ζωής. Αυτό σημαίνει ότι η μετανάστευση είναι επωφελής όχι μόνο για τους ανθρώπους που αναγκάζονται να μεταναστεύσουν, αλλά και για τους πολίτες των Ευρωπαϊκών κοινωνιών. Εξάλλου, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου οδηγεί τους αυτόχθονες να μη αναλαμβάνουν την επιτέλεση ορισμένων έργων, πράγμα που απαιτεί την ύπαρξη άλλων εργατικών

χειρών. Όλα αυτά επιβεβαιώνουν ότι είναι κοινωνικά επωφελές να παραδεχθεί κανείς την ύπαρξη διαφορετικών και να αναγνωρίσει την παρουσία τους. Η διάσταση αυτή λειτουργεί θετικά για όλους. Γιατί η μη αναγνώριση του γεγονότος αυτού οδηγεί στην ανάπτυξη ξενοφοβιών, μορφών πολιτιστικού ρατσισμού και αμοιβαίας καχυποψίας. Όλοι όμως οι άνθρωποι έχουν την ανάγκη δημιουργίας κλίματος ασφάλειας για την ομαλή διαβίωση και την ειρηνική συνύπαρξή τους.

Η αναγνώριση της ύπαρξης της διαφορετικότητας δεν είναι όμως αρκετή για να διασφαλίσει την ειρηνική συνύπαρξη. Η καχυποψία και η αντιπαράθεση δεν αίρονται με την απλή αναγνώριση της ύπαρξης του άλλου. Είναι απαραίτητο να ακολουθήσει η γνώση του άλλου, η γνωριμία μαζί του και η ετοιμότητα για συνεργασία. Στο θέμα αυτό δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι υπάρχουν μοναδικοί τρόποι και συγκεκριμένες μέθοδοι για τη γνώση του άλλου. Αυτές αναδεικνύονται μέσα από την πράξη και εξαρτώνται από τη συγκεκριμένη κατηγορία της διαφορετικότητας. Επομένως, έχουν σχέση με το χαρακτήρα που έχει κάθε μία. Μπορεί να είναι, όπως λέχθηκε, θρησκευτική, εθνοτική, πολιτιστική ή άλλου χαρακτήρα. Να αναφέρεται σε τοπικό, διακρατικό, διεθνές επίπεδο. Πάντως η γνώση των βασικών στοιχείων που συνθέτουν τη διαφορετικότητα είναι βασική προϋπόθεση για να αποφευχθεί η διάδοση αντιλήψεων μειωτικών για άλλους ή πολύ περισσότερο περιγραφών που αποδίδουν στοιχεία επικινδυνότητας στον άλλο, χωρίς να ανταποκρίνονται αυτά στα πραγματικά δεδομένα. Το σημαντικό στην περίπτωση αυτή είναι ότι πρέπει να αποδεχθεί κανείς την περιγραφή που επιφυλάσσει ο άλλος για τον εαυτό του και όχι όποιες απολογητικές ή πολεμικές περιγραφές πλάθει η μία πλευρά για την άλλη, που έχουν ως σκοπό την αντιθετική ή ακόμη και τη μειωτική περιγραφή του άλλου.

Η τελευταία αυτή διάσταση έχει ιδιαίτερη σημασία και λειτουργία στο θρησκευτικό πεδίο. Πολλές φορές η περιγραφή του άλλου είναι τέτοια που να εξυπηρετεί τις θεσμικές επιδιώξεις, αλλά και τις φοβίες και αντιπαλότητες των θρησκευτικών φορέων. Παράδειγμα χαρακτηριστικό αποτελεί ο τρόπος περιγραφής του άλλου που χρησιμοποιείται πολλές φορές στο πλαίσιο των χριστιανικών Εκκλησιών. Αναζητούν και χρησιμοποιούν με ανιστορικό τρόπο τις αντιλήψεις που οδήγησαν σε αντιπαραθέσεις, έντονες αντιπαλότητες και διαιρέσεις. Συνήθως αποφεύγουν να αφήσουν τον άλλο να περιγράψει τον εαυτό του όπως τον κατανοεί στη σύγχρονη πραγματικότητα, αφού αναγκάστηκε να διαλεχθεί με το περιβάλλον του, να απαντήσει σε κριτικές, αλλά και σε κατηγορίες που του απήθηναν άλλοι. Εξαιτίας όλων αυτών επεξεργάστηκε την αυτοκατανόησή του και τη διαμόρφωσε με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με όσα μπορεί να του προσάψει κανείς ανασκαλεύοντας το παρελθόν του. Η τακτική αυτή πηγάζει από μια έντονη θεσμική ανασφάλεια. Θεωρείται ότι αν παραμεριστούν τα στοιχεία που διατηρούν την αντιθετική στάση απέναντί του καταρρέει ένα ολόκληρο οικοδόμημα αυτοβεβαίωσης από τη μια και αντιπαλότητας από την άλλη. Το βασικό «υπαρξιακό» ερώτημα για τους θρησκευτικούς θεσμικούς φορείς είναι τι θα γίνει αν δεν θα υπάρχουν τα στοιχεία που τους διαφοροποιούν σαφώς σε σχέση με κάποιους άλλους. Είναι όμως ξεπερασμένη η τακτική αυτή. Δεν μπορεί να περιγράψει κανείς τον άλλο με τον τρόπο που θέλει, αλλά πρέπει να δεχθεί την περιγραφή που επιφυλάσσει ο άλλος για τον εαυτό του. Η διάσταση αυτή είναι βασική αναγκαιότητα σε έναν κόσμο ανοικτό όπως είναι ο σύγχρονος, όπου η ειρηνική συνύπαρξη απαιτεί αμοιβαία κατανόηση. Ούτως ή άλλως

είναι πολύ ισχυρές οι συνήθειες που διαφοροποιούν τους ανθρώπους και τους εμποδίζουν να οδηγηθούν σε μια ομοιογένεια. Μπορούν όμως με την αμοιβαία κατανόηση να διευκολυνθούν στη συνεργασία και τη συνύπαρξη. Στην κατεύθυνση αυτή της αμοιβαίας κατανόησης μπορεί να είναι ιδιαίτερα βοηθητικό το ξαναγράψιμο της ιστορίας. Στο θέμα αυτό, που δεν αναφέρεται μόνο στις θρησκευτικές διαφορετικότητες και αντιπαλότητες, αλλά και σε διάφορες άλλες μορφές διαιρέσεων και αντιπαραθέσεων, θα αναφερθούμε στο τέλος του κειμένου αυτού.

Το τρίτο βασικό στοιχείο για τη συνύπαρξη διαφορετικότητας είναι η καλλιέργεια αφενός του σεβασμού και της ανοχής απέναντι στο διαφορετικό και αφετέρου της ετοιμότητας για συνεργασία σε πεδία κοινού ενδιαφέροντος. Καταρχήν στην περίπτωση αυτή είναι απαραίτητο να καλλιεργείται η αντίληψη ότι ο άλλος, όταν φυσικά αναφέρεται κανείς στην ατομική διάσταση, είναι κατά πρώτιστο λόγο άνθρωπος και όχι απλώς φορέας διαφορετικών αντιλήψεων και κατανοήσεων. Το ίδιο ισχύει και από την πλευρά της οργανωμένης κοινωνίας και του κράτους. Οφείλει να αντιμετωπίζει τους ανθρώπους πρωτίστως ως πολίτες και όχι ως φορείς διαφορετικών πολιτιστικών αντιλήψεων. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να λαμβάνεται υπόψη η όποια πολιτιστική διαφορετικότητα, πράγμα που σαφώς μπορεί να οδηγήσει σε διακρίσεις, αλλά το γεγονός ότι καθένας έχει την ιδιότητα του πολίτη, πράγμα που σημαίνει υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, ανεξάρτητα από το τι είναι .

Ο σεβασμός της διαφορετικότητας και η ανοχή της απαιτεί μια μακρόχρονη και επίμονη προσπάθεια ενημέρωσης και καλλιέργειας των πολιτών, και δεν είναι κάτι που απλώς το προβάλλει κανείς ως κοινωνικό αίτημα και θεωρεί ότι αυτόματα θα αποδώσει τους καρπούς του. Ίσως θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι οι τρεις αυτές διαστάσεις, που περιγράφηκαν προηγουμένως, δεν πρέπει να διακριθούν διχοτομικά μεταξύ τους αλλά πολλές φορές διαμορφώνονται και καλλιεργούνται ταυτόχρονα. Η αναγνώριση της ύπαρξης του άλλου οδηγεί στην αναγκαιότητα γνώσης στο τι έγκειται η διαφορετικότητά του και πώς περιγράφει ο άλλος τον εαυτό του. Η γνώση της διαφορετικότητας συνεπάγεται την καλλιέργεια του σεβασμού και της ανοχής του άλλου. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι πάντοτε είναι υποχρεωμένος κανείς να αποδεχθεί το περιεχόμενο της έννοιας της διαφορετικότητας σε όλες τις διαστάσεις της. Το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι απαραίτητο να εξηγηθεί πιο αναλυτικά με στόχο να αναζητηθεί αν υπάρχουν κάποια όρια στην αποδοχή της διαφορετικότητας. Παρόλα αυτά στην περίπτωση που δεν είναι δυνατό να γίνουν αποδεκτά όλα τα στοιχεία που συνθέτουν τη διαφορετικότητα του άλλου, αυτό δεν συνεπάγεται την απόρριψή του, επειδή, όπως λέχθηκε, πρέπει να τον βλέπει κανείς καταρχήν ως άνθρωπο και ύστερα ως φορέα συγκεκριμένων πολιτιστικών αντιλήψεων. Για την αποφυγή όμως δημιουργίας παρεξηγήσεων, που μπορεί να οδηγήσουν σε αποδυνάμωση όσων λέχθηκαν προηγουμένως περί σεβασμού του άλλου, πρέπει να εξηγηθεί πιο αναλυτικά η διάσταση αυτή.

Προβληματισμοί για αρνητικές προεκτάσεις της διαφορετικότητας

Κάθε άνθρωπος, εκτός από το γεγονός ότι είναι άνθρωπος, είναι και φορέας ενός συμβολικού κόσμου, τον οποίο σχημάτισε με την αλληλόδρασή του μέσα στο ιδιαίτερο και ευρύτερο πολιτιστικό περιβάλλον που γεννήθηκε και αναπτύχθηκε, αλλά και με βάση αφενός τις ιδιαίτερες γνώσεις που απέκτησε μέσα από την

εκπαίδευσή του, και αφετέρου τις ιδιαίτερες επιλογές του. Αυτό σημαίνει ότι είναι φορέας πολιτικών, θρησκευτικών και πολιτιστικών αντιλήψεων, γνώσεων, κοινωνικών κατανοήσεων, παραδόσεων, συνηθειών, αλλά ίσως και στερεοτύπων, προκαταλήψεων κ.ά. Συνήθως οι αντιλήψεις αυτές οδηγούν ή αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες μορφές κοινωνικών σχέσεων και κατανοήσεις κοινωνικών δομών. Υπάρχει περίπτωση κάποιες από αυτές να έχουν ξεπεραστεί ή να περιέχουν στοιχεία που υποβαθμίζουν την ανθρώπινη προσωπικότητα. Ιδίως στην περίπτωση μεταναστών που προέρχονται από πιο παραδοσιακές κοινωνίες μπορεί να συμβαίνει να είναι φορείς κοινωνικών αντιλήψεων επενδυμένων με θρησκευτικά στοιχεία που έχουν ξεπεραστεί στην κοινωνία υποδοχής. Αυτό είναι εμφανές σε ορισμένα ζητήματα που δημιουργούνται τα τελευταία χρόνια σε διάφορες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα στην περίπτωση αυτή. Η κοινωνία υποδοχής εξαιτίας του σεβασμού του άλλου θα πρέπει να αποδεχθεί κάθε είδους στοιχεία που συνθέτουν τη διαφορετικότητά του; Μπορεί ορισμένα από αυτά να υπήρχαν προ πολλού και σε αυτήν, και να τα έχει ξεπεράσει, ενώ άλλα να θεωρούνται εξ ορισμού ως μειωτικά για την ανθρώπινη προσωπικότητα. Θα πρέπει τώρα ο σεβασμός του άλλου να γίνει το μέσο για να δεχθεί η κοινωνία αυτή να οπισθοδρομήσει ή να ανεχθεί να δημιουργηθούν παράλληλες δομές στο περιθώριό της, στις οποίες θα ισχύουν άλλοι κανόνες; Όπως εύκολα γίνεται κατανοητό, δεν μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο αποδεκτό. Αυτός που έρχεται ως μετανάστης πρέπει να αποδεχθεί ορισμένους κανόνες και σύγχρονες αντιλήψεις που ισχύουν στην κοινωνία της υποδοχής, αφού αυτή κατέβαλε ιδιαίτερη και μακροχρόνια προσπάθεια να τους επιτύχει κατά τη μετάβασή της από την παραδοσιακή στη μοντέρνα κοινωνία και έχει αποδειχθεί μέσα από την εμπειρία της ότι διασφαλίζουν την κοινωνική συνοχή. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί το γεγονός ότι παρά τις διαφορές που υπήρχαν μεταξύ των παραδοσιακών κοινωνιών, σε όλες υπήρχαν ορισμένα κοινά δεδομένα, όπως η πατριαρχική δομή, η κοινωνική περιθωριοποίηση της γυναίκας, η σεξιστική αντιμετώπιση της κ.ά.. Οι κοινωνίες με χαμηλή ανάπτυξη που έχουν μείνει παραδοσιακές διατηρούν και σήμερα τα δεδομένα αυτά, τα οποία σε αρκετές περιπτώσεις θέλουν να μεταφέρουν οι μετανάστες που προέρχονται από αυτές, πράγμα που δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό.

Εξαιτίας των προβληματισμών αυτών αποφάσισαν πρόσφατα πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες να εκπαιδεύουν τους μετανάστες μαθαίνοντάς τους υποχρεωτικά την τοπική γλώσσα και βασικά στοιχεία του πολιτισμού τους. Η γνώση της γλώσσας παρέχει τη δυνατότητα αφενός να αποκτήσουν αίσθημα ασφάλειας και αφετέρου να επικοινωνήσουν με το νέο τους κοινωνικό περιβάλλον, πράγμα που μπορεί να συμβάλει στην ομαλή ενσωμάτωσή τους, και ιδίως των νεότερων γενεών. Ο σεβασμός του άλλου δεν είναι μια μονομερής υπόθεση, που αφορά μόνο στα μέλη της κοινωνίας υποδοχής, αλλά απαιτεί την αμοιβαιότητα. Η διάσταση αυτή έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα στην περίπτωση που ο «άλλος» είναι φορέας αντιλήψεων και πρακτικών που οδηγούν σε απαξίωση της ανθρώπινης προσωπικότητας ή έρχονται σε σαφή αντίθεση με βασικές σύγχρονες κοινωνικές αντιλήψεις και δεδομένα που έχουν αποκτηθεί μέσα από την επιστημονική έρευνα και γνώση. Τέτοιες αντιλήψεις και πρακτικές μπορεί να αναφέρονται στη μειωτική θέση της γυναίκας στην κοινωνία, σε μειωτικές σε βάρος των γυναικών πρακτικές, σε δεισιδαιμονίες, στη σύνδεση της

πολιτικής με τη θρησκεία, σε προλήψεις, σε αντιλήψεις που συνδέθηκαν με θρησκευτικά πιστεύω και αποτελούν παρωχημένες «γνώσεις» κ.ά.

Δημιουργείται, μάλιστα, κάποιο πρόσθετο πρόβλημα, επειδή την κατάσταση αυτή εκμεταλλεύονται άλλοι που για δικούς τους λόγους ενδιαφέρονται να ανατρέψουν τις κατακτήσεις του μοντέρνου ανθρώπου προσπαθώντας να ενεργοποιήσουν πάλι παραδοσιακές δομές, σχέσεις και αντιλήψεις. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που θρησκευτικοί φορείς διεκδικούν την αναβίωση παραδοσιακών μορφών εξουσίας και σχέσεων. Συνήθως οι θρησκευτικοί φορείς είναι εκείνοι που ανθίστανται και δεν δέχονται να προσαρμοστούν στη μοντέρνα κοινωνική κατάσταση, αλλά διεκδικούν να ασκούν μερίδιο της εξουσίας υποστηρίζοντας τη σύνδεση της θρησκείας με την πολιτική και προωθώντας συγκεντρωτικές δομές και αυταρχικές αντιλήψεις. Στην περίπτωση αυτή η μετανάστευση μπορεί να προσφέρει επιχειρήματα για αύξηση του ποσοστού του πληθυσμού που ανέχεται τη διατήρηση των παραδοσιακών αντιλήψεων και δομών. Αν γίνει όμως δεκτό κάτι τέτοιο, θα σημαίνει οπισθοδρόμηση της κοινωνίας. Για το λόγο αυτό η αμοιβαιότητα και ο αμοιβαίος σεβασμός απαιτεί αυτός που έρχεται σε μια κοινωνία υποδοχής να συνηθίσει στην ιδέα ότι δεν μπορεί να συμβάλει στην αναβίωση αναχρονιστικών αντιλήψεων, των οποίων μπορεί να είναι φορέας.

Πρόσφατα απασχόλησε την αγγλική δικαιοσύνη η υπόθεση της μακριάς ενδυμασίας για τις μουσουλμάνες γυναίκες (τζιλμπάντ), και λίγο παλιότερα η υπόθεση της «μανδήλας» στη γαλλική κοινωνία. Η πρώτη επέτρεψε την ενδυμασία αυτή, η δεύτερη γενίκευσε το θέμα και απαγόρευσε να φέρονται στη δημόσια εκπαίδευση επιδεικτικά μεγάλα θρησκευτικά σύμβολα των τριών βασικών θρησκειών (χριστιανισμού, μουσουλμανισμού, ιουδαϊσμού). Εάν επρόκειτο μόνο για απλή χρήση κάποιων θρησκευτικών συμβόλων, ίσως δεν θα έπρεπε να γίνεται λόγος. Το θέμα όμως είναι ότι συνήθως οι αξιώσεις αυτές για ελεύθερη χρήση «θρησκευτικών» συμβόλων συνοδεύονται και από άλλες απαιτήσεις. Μέσω αυτών ζητείται να εξαιρούνται τα κορίτσια από ορισμένα μαθήματα του Σχολείου (όπως λ.χ. βιολογία, γυμναστική κ.ά.), να γίνει δεκτό ότι οι θρησκευτικοί φορείς τους έχουν δικαιοδοτική αρμοδιότητα σε αστικές υποθέσεις, να συνδεθεί η θρησκεία με την πολιτική κ.λπ. Οι απαιτήσεις όμως αυτές έρχονται σε αντίθεση με βασικές σύγχρονες αρχές, όπως εκείνες της διασφάλισης της ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας και του διαχωρισμού της πολιτικής από τη θρησκεία, που ισχύουν στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Δεν είναι, λοιπόν, απλώς τα θρησκευτικά σύμβολα, αλλά η αξίωση να μεταφερθούν αντιλήψεις, σχέσεις και πρακτικές από τις κοινωνίες καταγωγής στις κοινωνίες υποδοχής, όπου δεν γίνονται δεκτές. Η υποχρέωση της κοινωνίας να διασφαλίζει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των πολιτών αναφέρεται σε όλους. Έτσι, απαιτείται να διασφαλίσει το δικαίωμα αυτό και για τα νεότερα μέλη των ομάδων των μεταναστών. Εξάλλου, η απελευθέρωση των ανθρώπων, ανδρών και γυναικών, δεν μπορεί να ανατραπεί εξαιτίας των πατριαρχικών και ανδροκρατικών αντιλήψεων που μπορεί να φέρουν μαζί τους ορισμένοι από τους μετανάστες. Ούτε, επίσης, μπορεί να γίνει δεκτό να συνδεθεί ξανά η θρησκεία με την πολιτική. Κάτι τέτοιο θα σημαίνει ανατροπή της δημοκρατίας.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι ο σεβασμός του άλλου και η επίκληση των δικαιωμάτων δεν μπορεί να οδηγήσει σε αποδοχή απαξιωτικών για την ανθρώπινη προσωπικότητα πρακτικών και αντιλήψεων και ανατροπή βασικών

κανόνων που ισχύουν στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η ατομική κατανόηση της διαφορετικότητας, που υπάρχει στον Ευρωπαϊκό χώρο, δίνει τη διέξοδο στις περιπτώσεις αυτές. Ιδιαίτερα οι νέοι μέσα από την εκπαίδευση που λαμβάνουν και τις γνώσεις που αποκτούν είναι ελεύθεροι να αποφασίσουν. Δεν είναι υποχρεωμένοι να ακολουθήσουν τις παραδοσιακές δεσμεύσεις που αξιώνουν οι μεγαλύτεροι ομόθρησκοι ή ομοεθνείς τους. Προς την κατεύθυνση αυτή μπορεί να λειτουργούν ως κριτήρια ορισμένες βασικές σύγχρονες αντιλήψεις. Τέτοιου είδους κριτήρια που έχουν αποκτήσει οικουμενική αξία, αλλά ταυτόχρονα εκφράζουν βασικές αξίες της ευρωπαϊκής κουλτούρας είναι η αποδοχή της δημοκρατίας με τις διάφορες παραμέτρους και εκφράσεις της, ιδιαίτερα ο διαχωρισμός της πολιτικής από τη θρησκεία, τα ανθρώπινα δικαιώματα που θέτουν την αξία του ανθρώπου πάνω από οποιοδήποτε παραδόσεις και παραδοσιακές πρακτικές, και η ελευθερία του ανθρώπου να μορφωθεί μέσω της εκπαίδευσης και να επιλέξει τον τρόπο μέσα από τον οποίο θα εκφραστεί.

Θετικές όψεις της διαφορετικότητας

Θα ήταν λάθος να περιορίσει κανείς την έννοια της διαφορετικότητας μόνο στις περιπτώσεις που περιέχουν απαξιοτικές για την ανθρώπινη προσωπικότητα αντιλήψεις. Αντίθετα περιλαμβάνει και θετικές διαστάσεις και λειτουργίες. Όπως λέχθηκε παραπάνω, ο πολιτιστικός πλουραλισμός περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα διαφορετικότητας. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις που οι άνθρωποι είναι φορείς ριζοσπαστικών και προοδευτικών αντιλήψεων που έρχονται να σπάσουν την κυρίαρχη κουλτούρα. Στις περιπτώσεις αυτές δημιουργούνται επιμέρους κουλτούρες που τείνουν είτε να αναγνωριστούν είτε να δημιουργήσουν τομές στις κυρίαρχες αντιλήψεις. Μέσα από τη διαδικασία αυτή επέρχονται ουσιαστικές αλλαγές στο χώρο του πολιτισμού. Όλη η ιστορία του μοντέρνου κόσμου είναι πλήρης από ποικίλες αλλαγές που επήλθαν μέσα από τέτοιου είδους διαδικασίες.

Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν η περίπτωση της αναγνώρισης του δικαιώματος στη ζωή για τους ανθρώπους με ειδικές λειτουργίες και η αλλαγή της θέσης των γυναικών στην κοινωνία. Στο πρώτο παράδειγμα οι άνθρωποι με ειδικές λειτουργίες με την αλλαγή της κατανόησης της θέσης τους στην κοινωνία κέρδισαν τη δυνατότητα να βγουν από την αφάνεια, που βρίσκονταν στις παραδοσιακές κοινωνίες, να αναζητηθούν τρόποι να διευκολυνθεί η πρόσβασή τους στα αγαθά της ζωής και να τους προσφερθεί η δυνατότητα μέσα από ειδική εκπαίδευση να μπορούν να προσφέρουν στην κοινωνία και να απολαμβάνουν από αυτήν όσα δικαιούνται. Στο δεύτερο παράδειγμα οι γυναίκες βγήκαν από το κοινωνικό περιθώριο, κέρδισαν πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα ισότιμα προς εκείνα των ανδρών και απέκτησαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους. Θα μπορούσαν να αναφερθούν και πολλά άλλα παραδείγματα που οδήγησαν σε θεσμικές μεταβολές στην ίδια την κοινωνία ή επέτρεψαν να συζητούνται θέματα που παλιότερα δεν θα μπορούσαν να ακουστούν. Νομίζουμε όμως ότι δεν πρέπει να επιβαρυνθεί άλλο το κείμενο αυτό με την αναφορά και άλλων παραδειγμάτων. Το σημαντικό είναι ότι στις περιπτώσεις αυτές μέσω της αποδοχής των νέων αντιλήψεων που κομίζουν σπάζουν στερεότυπα και προκαταλήψεις και δημιουργείται ένα νέο πολιτιστικό πλαίσιο που διευκολύνει να καλυφθούν βασικά

δικαιώματα διαφόρων κατηγοριών του πληθυσμού που δεν είχαν προηγουμένως τέτοια δυνατότητα. Αν αναφερθούμε στα τρία κριτήρια που μνημονεύτηκαν προηγουμένως, τότε μέσω των εξελίξεων αυτών έχουμε μια εμπέδωσή τους στην πράξη. Αυτό σημαίνει εμβάθυνση της δημοκρατίας, διεύρυνση της εφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και διευκόλυνση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας των άμεσα ενδιαφερομένων.

Θρησκευτικός παράγοντας και ζητήματα διαφορετικότητας

Στην ανάλυση που προηγήθηκε αρκετές φορές αναφέρθηκε ο θρησκευτικός παράγοντας, που καθώς φάνηκε είναι μια βασική παράμετρος στα ζητήματα διαφορετικότητας. Άλλοτε φανερά και άλλοτε καλυμμένα είναι εκείνος που δημιουργεί διάφορα προβλήματα με το ότι αρνείται ή αποφεύγει να αναγνωρίσει την πραγματικότητα του σύγχρονου πολιτιστικού πλουραλισμού και της διαφορετικότητας, ιδίως στις περιπτώσεις που εμφανίζεται να εκφράζει την πλειοψηφία σε μια τοπική κοινωνία. Σε αντίθεση προς την τακτική αυτή που είναι αδιέξοδη και ατελέσφορη, οι θρησκευτικοί φορείς είναι υποχρεωμένοι πλέον να συνηθίσουν στην κατάσταση του πολιτιστικού πλουραλισμού και να ακολουθήσουν τη βασική πορεία της αναγνώρισης της ύπαρξης του άλλου, της γνώσης και του σεβασμού του. Αυτό σημαίνει έναν ουσιαστικό διάλογο μεταξύ των θρησκείων σε τοπικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Ο διάλογος ποτέ δεν συνεπάγεται αφομοίωση και ισοπέδωση. Είναι όμως αναγκαίο, αντί να καλλιεργούν την αντιπαράθεση να συνηθίσουν στην ιδέα της ειρηνικής συνύπαρξης. Είναι γνωστό ότι οι θρησκευτικοί θεσμοί αντιμετωπίζουν έντονα το πρόβλημα της συνέχισής τους. Αντί να καλλιεργούν αντιλήψεις φοβίας ότι κινδυνεύουν και ότι πολλοί εξυφαίνουν σχέδια για την εξαφάνισή τους, είναι προτιμότερο να αναζητήσουν άλλους τρόπους επικοινωνίας με τους ανθρώπους. Η τακτική της ιδεοληπτικής κατασκευής «εχθρών» ανήκει σε ολοκληρωτικές μορφές διακυβέρνησης και δεν πείθει τους ανθρώπους στον αναπτυγμένο κόσμο. Αντίθετα, είναι απαραίτητο να συνηθίσουν να φέρονται με εντιμότητα, ειλικρίνεια και διαφάνεια και να αντιμετωπίζουν με εμπιστοσύνη τους ανθρώπους. Η προσέγγιση αυτή θα έχει θετικά αποτελέσματα στο έργο τους και στην κοινωνία .

Το σημαντικό είναι, επίσης, ότι η σύγχρονη κοινωνία δεν μπορεί να αποδεχθεί τις αξιώσεις για επαναφορά παραδοσιακών μορφών εξουσίας και πρακτικής που μπορεί να προωθούν πειστικά οι θρησκευτικοί θεσμοί. Η κοινωνία είναι υποχρεωμένη να αντιμετωπίζει όλους τους πολίτες ισότιμα και να καλύπτει τα δικαιώματά τους άσχετα από την όποια τοποθέτηση έχουν στο θρησκευτικό πεδίο. Προς την κατεύθυνση αυτή στρέφονται και οι Οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που ζητούν να αρθούν με ιδιαίτερη φροντίδα οι διακρίσεις που μπορεί να υπάρχουν εξαιτίας θρησκευτικών, εθνοτικών, σεξουαλικής προτίμησης ή άλλων λόγων στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Ο σεβασμός του άλλου επιβάλλει να είναι ελεύθερος να είναι ό,τι θέλει. Το βασικό στοιχείο για την κοινωνία είναι ότι καθένας είναι άνθρωπος. Αυτό σημαίνει ότι κύρια επιλογή της πρέπει να είναι η ενσωμάτωση όλων των πολιτών και όχι η αφομοίωσή τους. Βέβαια, κάθε πολίτης δεν έχει μόνο δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις. Βασική υποχρέωσή του είναι να σέβεται την ελευθερία του άλλου, είτε αυτός βρίσκεται στο οικείο του περιβάλλον είτε στο ευρύτερο.

Διαπολιτισμικός διάλογος και ξαναγράψιμο της ιστορίας

Για την κατανόηση του διαπολιτισμικού διαλόγου είναι απαραίτητο να αναφερθούν ορισμένα βασικά στοιχεία που σχετίζονται με το διάλογο γενικά και βρίσκουν ιδιαίτερη εφαρμογή σε αυτόν. Ο διάλογος προϋποθέτει την ύπαρξη δύο ή περισσότερων διαλεγόμενων μερών. Μπορεί αυτά να είναι άτομα, ομάδες ή κοινότητες. Το συνηθέστερο στην περίπτωση του διαπολιτισμικού διαλόγου είναι ότι πραγματοποιείται μεταξύ ομάδων ή κοινοτήτων με διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, συνολικά ή εν μέρει. Μπορεί, επίσης, ο διάλογος αυτός να πραγματοποιηθεί μέσα σε μια κοινότητα μεταξύ των μερών της, αλλά και μεταξύ διαφορετικών κοινοτήτων μέσα σε μια κοινωνία ή μεταξύ διαφόρων κοινωνιών, κρατών και θρησκειών.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση διαπολιτισμικού διαλόγου είναι καταρχήν η διάθεση για διάλογο από μέρους των συμμετεχόντων σε αυτόν. Κάθε μέρος που συμμετέχει μπορεί να αναζητήσει ιδιαίτερα ιδεολογικά στηρίγματα για να θεμελιώσει τη συμμετοχή του. Δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει μια κοινή βάση ιδεολογικής θεμελίωσης. Παρόλα αυτά όμως μπορεί να πει κανείς ότι η διάθεση για διάλογο, η θέληση για εύρεση τρόπων συνύπαρξης, η συνεργασία για την αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων, η ανάγκη για ανταλλαγή εμπειριών, η θέληση για γνωριμία του άλλου μπορεί να είναι στοιχεία που μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για την πραγματοποίηση διαλόγου. Ο διαπολιτισμικός διάλογος δεν σημαίνει αυτονομία ότι τα συμμετέχοντα μέρη πρέπει να παραιτηθούν από τα ιδιαίτερα στοιχεία που τα χαρακτηρίζουν, αλλά είναι βέβαιο ότι ο διάλογος μπορεί να είναι πιο εύκολος όταν αναζητεί κανείς ένα πλαίσιο συνύπαρξης και συνεργασίας παρά την ύπαρξη διαφορών. Δεν σημαίνει ότι αρνείται κανείς την ιδιαίτερη ταυτότητά του, αλλά πάντως αναζητεί στοιχεία που μπορεί να αποδειχθούν κοινού ενδιαφέροντος, άρα είναι πιο γενικά, αναφέρονται στον άνθρωπο γενικότερα και τα προβλήματά του ή στις σχέσεις του. Οπωσδήποτε δεν βοηθά το διάλογο η πρόθεση να ξεκινήσει κανείς από αντιθετικά στοιχεία ή από αντιλήψεις που έχει για κινδύνους και φοβίες, όπου στο βάθος θεωρεί ότι έχει «μερίδιο ευθύνης» ο άλλος, ούτε επίσης αν θέλει να προβάλλει κανείς στον άλλο την αντίληψη που έχει γι' αυτόν. Τέτοιου είδους στοιχεία θα μπορούσαν να συζητηθούν σε πιο προχωρημένο στάδιο, αφού έχει δημιουργηθεί μια βάση συνεννόησης, με σκοπό να διαλυθούν οι καχυποψίες που συνήθως καλλιεργούνται και από τις δύο πλευρές με διάφορους τρόπους. Ο διάλογος μπορεί να βοηθήσει να γνωρίσει κανείς τον άλλο και να διαλύσει τη στρεβλή εικόνα που έχει γι' αυτόν με το να ακούσει και να μάθει πώς πραγματικά ο άλλος περιγράφει τον εαυτό του. Ακόμη, μπορεί να συμβάλει στο να διαλύσει τη στρεβλή εικόνα και την καχυποψία που μπορεί να έχει ο άλλος για τον ίδιο. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία των διαφόρων αυτών σταδίων του διαλόγου είναι να παραιτηθούν οι «αυτόκλητοι σωτήρες» από την ιδέα να παράγουν «εχθρούς», «βαρβάρους», και «κινδύνους», για να δικαιολογούν το «σωτηριώδη» ρόλο τους. Όλα αυτά δείχνουν ότι μέσα από το διάλογο δεν απεμπολεί κανείς τον εαυτό του και την ταυτότητά του, αλλά βλέπει αφενός χωρίς καχυποψίες την πορεία του πολιτισμού και τη δημιουργία διαφοροποιήσεων μέσα σε αυτόν, και αφετέρου γνωρίζει και σέβεται την ύπαρξη του

διαφορετικού, με τις επιφυλάξεις όμως που αναφέρθηκαν προηγουμένως σε σχέση με το σεβασμό της ανθρώπινης ελευθερίας, τις κοινωνικές αντιλήψεις και την κατανόηση των δομών και σχέσεων. Πάντως η γνωριμία του άλλου και η ειλικρίνεια στο διάλογο διευκολύνουν την άμβλυνση των αντιθέσεων.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν όλα αυτά για την ειρηνική συνύπαρξη διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων. Είναι τραγικό το γεγονός ότι ενώ όλες σχεδόν οι θρησκείες περιλαμβάνουν στις διδασκαλίες τους δεοντολογικές υποδείξεις για την ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων, αποφεύγουν όμως συνήθως να βρουν οι ίδιες τρόπους για την ειρηνική συνύπαρξή τους. Είναι παράλογο οι ίδιες να γίνονται τα μέσα που αναστέλλουν την πραγματοποίηση του διαλόγου και της ειρηνικής συνύπαρξης των ανθρώπων. Όπως λέχθηκε, η πραγματοποίηση διαλόγου προϋποθέτει την αποδοχή από μέρους τους της ύπαρξης άλλων κοινοτήτων και τη διάθεση γνωριμίας με αυτές. Πρέπει όμως να αναφερθεί ότι στην κατεύθυνση αυτή του διαλόγου κινήθηκε η αξιέπαινη προσπάθεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου μέσω της συνάντησης που οδήγησε στη Διακήρυξη του Βοσπόρου. Η Διακήρυξη αυτή είναι ένα βασικό κείμενο συνεργασίας και συνύπαρξης των θρησκειών, αμοιβαίας γνωριμίας και αποφυγής ταυτόχρονα των εχθρικών στάσεων μεταξύ τους, χωρίς αυτό να σημαίνει αφομοίωση οποιασδήποτε από μέρους κάποιας άλλης.

Βασική μέθοδος που μπορεί να συμβάλει στο διαπολιτισμικό διάλογο, αλλά και το διαθρησκευτικό είναι αυτή που έχει ονομαστεί ως *ζαναγράψιμο της ιστορίας*. Είναι βέβαιο ότι πολλές από τις αντιθέσεις που υπάρχουν μεταξύ των πολιτιστικών ομάδων και των θρησκειών ανάγονται σε δύο βασικούς λόγους: αφενός σε τραυματικές εμπειρίες που οφείλονται σε γεγονότα του παρελθόντος, όπως πόλεμοι, κατακτήσεις, αποικιοκρατία, προσπάθειες επιβολής, και αφετέρου στο γεγονός ότι οι περισσότερες θρησκείες αποφεύγουν να αποδεχθούν τις μοντέρνες εξελίξεις και τις κοινωνικές κατακτήσεις του μοντέρνου ανθρώπου, που δημιούργησαν ένα τελείως διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον σε σχέση με το παραδοσιακό μέσα στο οποίο γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν οι θρησκείες.

Και στις δύο περιπτώσεις εκφραστές των πολιτιστικών ομάδων και των θρησκειών προσπαθούν να μη λησμονηθούν τα γεγονότα που συνέβησαν στο πρόσφατο ή στο απώτερο παρελθόν. Πολλά από τα γεγονότα αυτά έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις, αλλά και στις μεταξύ τους αντιπαραθέσεις. Δεν είναι όμως τόσο τα γεγονότα αυτά καθαυτά που δυσχεραίνουν το διαπολιτισμικό διάλογο όσο η ερμηνεία και η χρησιμοποίησή τους μεταγενέστερα. Η ερμηνεία αυτή απευθύνεται σε γενιές που δεν έζησαν τα γεγονότα και καταρχήν δεν σημαίνουν πολλά πράγματα γι' αυτές. Αλλά συνήθως θεσμικοί θρησκευτικοί φορείς οικοδομούν πάνω σε αυτά την οριοθέτησή τους και την ταυτότητά τους. Και όμως είναι απαραίτητο να γίνει κάποτε δεκτό ότι αυτά δεν είναι δυνατό να συνεχίζουν να προσδιορίζουν τους σύγχρονους ανθρώπους στις σχέσεις τους με τους άλλους, αφού άμεσα δεν τους αφορούν ή δεν τους επηρεάζουν. Ακριβώς αυτές τις διαστάσεις επιχειρεί να θεραπεύσει το *ζαναγράψιμο της ιστορίας*. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να αγνοήσει κανείς τα συμβάντα στο παρελθόν. Αντίθετα, πρέπει να αναφέρει τα γεγονότα χωρίς όμως τις μεταγενέστερες ιδεολογικές αξιολογήσεις τους μέσω των οποίων παρουσιάζονταν αυτά και τροφοδοτούσαν τις αντιθέσεις. Προσπαθεί, λοιπόν, κανείς να δει τον πραγματικό τους ρόλο, θετικό ή αρνητικό, να παραμερίσει τις όποιες ιδεολογικές ερμηνείες τους και να βοηθήσει τους σύγχρονους ανθρώπους να απαλλαγούν από τις

αντιθέσεις του παρελθόντος. Ιδιαίτερα στο χώρο του Χριστιανισμού η συνήθης ερμηνεία, πολλές φορές εξωϊστορική, των γεγονότων και των αντιλήψεων δεν βοηθά στη συνάντηση με άλλους. Αντίθετα, αν εκτιμήσει κανείς τον πραγματικό τους ρόλο, μπορεί μέσα από μια νέα θεώρησή τους, που έχει ως στόχο την αμοιβαία κατανόηση, να βοηθήσει στην πραγματοποίηση του διαπολιτισμικού διαλόγου και στην ειρηνική συνύπαρξη. Οι άνθρωποι, που δεν έχουν άμεση σχέση με τα γεγονότα του παρελθόντος, δεν μπορούν να ζουν συνεχώς μέσω των ιδεολογικών ερμηνειών, που χρησιμοποιούνται για λόγους διαφοροποίησης και αντιπαράθεσης από διάφορες πλευρές. Είναι απαραίτητο, λοιπόν, ιδίως οι θρησκείες να δουν την πραγματικότητα με τα σημερινά μάτια, να περιγράψουν τα γεγονότα του παρελθόντος με νηφάλιο τρόπο, αποδίδοντας σε αυτά τη λειτουργία που είχαν στην ιστορία του πολιτισμού, και έτσι να απαλλάξουν τους σύγχρονους ανθρώπους από παλιότερες αντιθέσεις, τραύματα και ενοχές.

Τέλος, είναι απαραίτητο οι θρησκείες να προσαρμοστούν κάποτε στο σύγχρονο κόσμο, να διαλεχθούν με τη σύγχρονη κοινωνία και να αποβάλουν τις «θρησκευτικές» εκείνες αντιλήψεις που δεν είναι τίποτε άλλο παρά κοινωνικές αντιλήψεις του παρελθόντος, τις οποίες όμως ξεπέρασε ο σύγχρονος άνθρωπος μέσα από την κοινωνική πράξη ή αναστοχάστηκε γύρω από αυτές και τις αντικατέστησε με νέες κοινωνικές αντιλήψεις. Η διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας επιτρέπει τους θρησκευτικούς φορείς να επιτελούν ελεύθερα το έργο τους. Για την επιτέλεση όμως του έργου τους δεν είναι αναγκαίο να αναπαράγουν παρωχημένες κοινωνικές δομές και αντιλήψεις. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να περιγράψουν το ρόλο τους απαλλαγμένο από την εξουσία που είχαν στο παρελθόν, η οποία δεν είναι πλέον χρήσιμη στη σύγχρονη κοινωνία.

Τα δύο αυτά δεδομένα μπορούν να βοηθήσουν στο διαπολιτισμικό διάλογο μεταξύ των κοινωνιών και θρησκειών, αλλά και των θρησκειών με τη σύγχρονη κοινωνία. Η αποδέσμευσή τους από το παρελθόν θα αποδομήσει διάφορους λόγους αντιπαλότητας που αναπτύσσονται στη σύγχρονη κοινωνία. Η αντιπαλότητα αυτή δεν αναφέρεται μόνο στις μεταξύ τους σχέσεις, αλλά και στις σχέσεις τους με τους σύγχρονους ανθρώπους που δεν αποδέχονται το ρόλο που είχαν οι θρησκείες στο παρελθόν. Ο 21^{ος} αιώνας απαιτεί, πρώτο, να προσαρμοστούν οι θρησκείες στα σύγχρονα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα, ιδίως πρέπει να συμβιβαστούν με τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, και δεύτερο, να διαμορφώσουν με σύγχρονο τρόπο τις λειτουργίες τους και ιδίως να τις απαλλάξουν από τις παραδοσιακές κοινωνικές αντιλήψεις και τις γνώσεις του παρελθόντος που είναι τώρα πλέον ξεπερασμένες.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Benhabib, S. (ed.), *Democracy and Difference*, Princeton Univ. Press, Princeton 1996.
- Bennett, D. (ed.), *Multicultural States. Rethinking Difference and Identity*, Routledge, London 1998.
- Featherstone, M. (ed.), *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*, Sage, London 1993.
- Giddens, A., *Modernity and Self-Identity: Self and society in the late Modern Age*, Polity, Cambridge 1991.
- Γκότοβος, Α. Ε., *Ρατσισμός: Κοινωνικές, Ψυχολογικές και Παιδαγωγικές Όψεις μιας Ιδεολογίας και μιας Πρακτικής*, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 1996.

- Habermas, J., *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1994.
- Κτιστάκις, Γ. (επιμ.), *Μετανάστες, Ρατσιστές, Ξενοφοβία: Από τη θεωρία στην Πράξη*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2001.
- Kymlicka, W., *Multicultural Citizenship*, Clarendon, Oxford 1995.
- Lash, Scott - M. Featherstone (ed.), *Recognition and Difference. Politics, Identity, Multiculture*, Sage Publications, London 2002.
- Lash, Scott - J. Friedman (ed.), *Modernity and Identity*, Blackwell, Oxford 1992.
- Ουόλζερ, Μ., *Περί ανεκτικότητας. Για τον εκπολιτισμό της διαφοράς*, Καστανιώτης, Αθήνα 1998.
- Rawls, J., *Political Liberalism*, Columbia Univ. Press, New York 1993.
- Συλλογικό έργο, *Το Μειονοτικό Φαινόμενο στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα 1997.
- Συλλογικό έργο, *Πορεία και Εξέλιξη του Ρατσισμού και της Ξενοφοβίας στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας «Κωνσταντίνος Καραμανλής», Αθήνα 2000.
- Ταίηλορ, Τσ., *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, Πόλις, Αθήνα 1997.
- Τσιάκαλος, Γ., *Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.